

COLEGIUL NOUA EUROPĂ



ISTORIA RECENTĂ ÎN EUROPA

*OBIECTE DE STUDIU, SURSE,
METODE*

Lucrările simpozionului internațional
organizat de Colegiul Noua Europă

București, 7 - 8 aprilie, 2000

Seria de publicații RELINK

Copyright © 2002 – New Europe College

ISBN 973-85697-0-2

Cadrul instituțional al istoriei recente. Exemple occidentale

PIETER LAGROU

I

Este oare nevoie de instituții specifice care să se ocupe de istoria recentă? După 1945, guvernele mai multor țări din Europa occidentală au dat un răspuns afirmativ acestei întrebări. Care era sarcina încredințată acestor institute în perioada creării lor și care a fost rolul lor efectiv?

Instituții cu caracter excepțional

Trebuie amintit de la bun început că înființarea acestor institute nu era de la sine înțeleasă. Ele au fost creații excepționale, cu un cadru instituțional fără echivalent. Toate erau prevăzute să funcționeze temporar, urmând să fie desființate de îndată ce și-ar fi îndeplinit sarcina. Născute direct din inițiative guvernamentale, ele au fost concepute să funcționeze sub oblăduirea primului ministru sau a ministrului învățământului și cercetării. Această situație era neobișnuită, fiindcă în mod tradițional, în vechile democrații parlamentare ca Franța, Olanda și Belgia, statul nu avea un rol preponderent în cercetarea științifică în general, și cu atât mai puțin în cercetarea istorică. Istoria ca disciplină științifică era practică în principal în universități și în instituții de învățământ superior care acordau o mare importanță independenței lor față de puterea politică. Mai mult, "pluralismul istoriografic" era

perceput ca un corolar natural al pluralismului politic; cu alte cuvinte, câte familii politice, atâtea istoriografii. În Olanda și Belgia istoriografia academică era rezervată universitarilor din diverse instituții cu apartenență politică și confesională clară (Universitățile catolice din Louvain și Nijmegen, Universitățile "Libere" precum cea din Bruxelles (laică) sau ca cea din Amsterdam (protestantă) etc.). Aceste istoriografii diferite, care formau universuri separate, cu foarte puține schimburi transversale, au cunoscut în perioada postbelică o dezvoltare fără precedent, care a continuat într-o oarecare măsură până astăzi. Acest pluralism încremenit, corespondent intelectual al conceptului austriac de *Proporz*, era apărut ca piatra angulară a modelului democratic de coexistență pașnică a diferitelor comunități și familii politice din aceste țări. În Franța, modelul republican refuza instituționalizarea acestor particularisme, însă nu e mai puțin adevărat că istoriografia franceză de după război era și ea puternic fragmentată în conformitate cu clivajele politice și că însăși ideea unei istoriografii "naționale" instituționalizate era privită cu suspiciune.

Anomalia este cu atât mai surprinzătoare cu cât aceste institute fuseseră create într-o perioadă în care o istoriografie inspirată de o inițiativă a statului era foarte prost văzută, fiind asociată cu totalitarismul, fie el de sorginte nazistă și colaboraționistă, care impusese un *Gleichschaltung* istoriografic, sau cel al regimurilor comuniste, inamice ale regimurilor parlamentare occidentale în timpul Războiului Rece. Într-adevăr, unele dintre aceste institute sunt înființate la sfârșitul celui de-al doilea război mondial (Olanda, 1945), fiind precedate în unele cazuri de formule instituționale diferite de cea actuală (Franța, 1946-1951-1978), altele vor fi înființate ceva mai târziu (în Italia 1946-1967; în Germania 1950; în Austria 1963-1983; în Belgia 1970), dar toate au la înființare ca principal obiect de studiu istoria celui de-al doilea război

mondial sau istoria nazismului Dacă în Italia, Germania Federală și Austria era nevoie de practici pluraliste după lungi ani de dictatură, în Franța, Olanda și Belgia eliberarea de sub dominația străină reprezenta prilejul de a restabili tradițiile dinaintea războiului, schițate mai sus. Și atunci, de unde a apărut, într-un moment atât de puțin propice, nevoia de a crea institute specifice, cu totul atipice în contextele lor naționale?

Documentarea eroismului

Prima necesitate invocată este cea a colectării și arhivării de documente și mărturii. Chiar înainte de sfârșitul războiului se fac auzite voci în presa clandestină și în sânul guvernelor din exil care subliniază importanța și urgența acestei sarcini. Contemporanii par obsedați de pericolul dispariției definitive a urmelor unei epoci cruciale din trecutul național. Or, ce anume ar trebui salvat de la uitare și de ce această operațiune de salvagardare ar impune crearea unor instituții specifice? Este vorba în primul rând de rezistență, de lupta clandestină, de tot acest trecut glorios care nu a lăsat nici o urmă în arhivele publice. Arhivele naționale, instituții care au ca sarcină centrală colectarea de documente, vor moșteni o documentație considerabilă produsă de autoritățile din timpul războiului, de administrațiile care au funcționat fără întreruperi sub dominația forțelor de ocupație și care au colaborat adesea cu acestea. Există, într-adevăr, o urgență reală: în 1945 ecourile a ceea ce trebuia uitat erau abundente, iar urmele a ceea ce trebuia păstrat în amintire și onorat erau foarte slabe. Onoare efemeră și rușine durabilă, acesta e spectrul pe care trebuiau să-l combată institutele de istorie recentă, institute excepționale atât prin forma, cât și prin vocația lor. Una din mizele acestui demers va fi constituirea unor colecții cât mai complete cu putință de ziare clandestine, piese dintre cele mai prețioase în colecțiile

tuturor acestor institute, prezentate foarte explicit ca mărturii ale amplorii și diversității rezistenței naționale. Vor urma colecțiile de mesaje schimbate între Londra și Rezistență, reconstrucția rețelelor, mărturiile responsabililor. Toate aceste documente rare, prețioase, fragile, sunt păstrate cu grijă, deopotrivă ca surse pentru cercetarea istorică și ca relicve, integrându-se unui ritual comemorativ. În Italia se adaugă la toate acestea, ca element specific, o motivație suplimentară: vechile mișcări de rezistență nu au suficientă încredere în autoritățile Statului și în arhivele naționale pentru a le încredința documentația pe care o au în posesie și pe care preferă să o gestioneze în mod autonom¹.

Documentarea crimelor

Găsirea documentelor doveditoare ale eroismului rezistenței a reprezentat principala sarcină a acestor institute în perioada înființării lor (sarcină asumată explicit în denumirile pe care le-au primit institutele din Austria și Italia), dar nu și singura. Strângerea dovezilor privitoare la crimele ocupantului și ale colaboratorilor săi reprezenta o a doua sarcină. Însă aceasta, spre deosebire de prima, nu-i privea doar pe istorici, ci interesa totodată în cel mai înalt grad justiția națională și internațională, comisiile de acordare a compensațiilor și departamentele guvernamentale însărcinate cu asistența față de victime. Dacă într-o primă fază a colectării de documente – relatată cu vervă de Lou de Jong de exemplu, care descrie

¹ E. Perona, "Mémoire des conflits et conflits de mémoire", în Jean-Clément Martin (ed.): *La guerre civile entre histoire et mémoire* (Nantes, 1995), pp. 223 –244 și Valeria Galimi, "De l'histoire de la résistance à l'histoire du Vingtième siècle: l'«Istituto nazionale per la storia del movimento di Liberazione in Italia» et le réseau des instituts associés", în *Bulletin de l'IHTP*, nr. 75.

episodul drumului său cu camionul printr-o Germanie devastată pentru a încărca tone de arhive – a existat o colaborare practică între istorici pe de-o parte și justiție și administrație pe de alta, atât unii cât și ceilalți au respectat în general departajarea sarcinilor: reconstituirea evenimentelor într-un cadru colectiv pentru primii; stabilirea responsabilităților individuale pentru ceilalți. Se poate spune, de altfel, în mod schematic, că pe durata primelor două decenii postbelice, cele două grupuri s-au evitat cu precauție printr-o departajare cronologică: primele lucrări istorice asupra crimelor naziste apar la începutul anilor '50, când "prima epurare" lua sfârșit. Dacă arhivele și documentele despre mișcările de rezistență sfârșesc prin a intra în fondurile institutelor de istorie recentă, cele despre lagărele de concentrare și aparatul represiv ajung, în principiu, în fondurile administrațiilor care au în grijă victimele, iar cele despre mișcările colaboraționiste și administrația cooperantă ajung în fondurile ministerelor de justiție. Până la începutul anilor '60 cercetarea și documentarea asupra crimelor din perioada războiului sunt întreprinse mai ales de funcționarii însărcinați cu înregistrarea oficială a celor dispăruți, cu întocmirea actelor de deces, cu gestionarea indemnizațiilor și a pensiilor. Experții fac parte din comisiile de atestare sau se află în serviciul magistraturii. De regulă, ei nu sunt legați de institutele de istorie recentă. Dacă anumiți experți ai acestor institute, mai ales în Olanda, îndeplinesc o funcție de cercetare și consiliere, ei o fac în calitate de funcționari, ceea ce îi obligă la o anumită discreție și la respectarea secretului profesional, ca și la o riguroasă distincție a acestui rol de rolul lor public de istorici. De altfel, tranziția în viața interioară a acestor institute de la faza colectării de documente la producția istoriografică, implică plecarea anumitor colaboratori spre departamentele guvernamentale însărcinate cu asistența victimelor de război. Această repartiție funcțională a sarcinilor explică într-o oarecare

măsură apariția întârziată a istoriografiei referitoare la crimele naziste în general și la genocid în particular. În Franța, o particularitate suplimentară determină o și mai clară separare a sarcinilor: ancheta asupra genocidului este întreprinsă nu de Comitetul de Istorie a celui de-al doilea Război Mondial, ci de Centrul Evreiesc de Documentare Contemporană al lui Leon Poliakov, ca și cum genocidul n-ar privi decât comunitatea evreiască, în timp ce rezistența ar privi întreaga națiune.

Redactarea istoriei naționale

Munca de arhivare și colectare de documente trebuie bineînțeles să aibă, ca rezultat final, redactarea uneia sau mai multor sinteze de istorie națională a perioadei războiului. În caietele de sarcini este vorba cel mai adesea de proiecte editoriale ambițioase, în mai multe volume, proiectate să apară într-un ritm rapid, într-un interval de timp de circa cinci ani. Se impun mai multe constatări: primele sinteze au fost, de regulă, produse de autori care nu aveau nici o legătură cu institutele de istorie recentă. Caracterul oficial al lucrărilor editate de aceste institute necesită o muncă îndelungată și exhaustivă. Un mare proiect editorial, în douăzeci și șapte de tomuri, vede lumina tiparului doar în Olanda, dar acuză o întârziere semnificativă în raport cu previziunile inițiale (volumele apar într-un ritm constant între 1969 și 1991). Fiecare din celelalte institute editează câte o revistă și mai multe monografii, dând astfel naștere unei istoriografii mai fragmentate. Așteptările în privința acestor proiecte istoriografice sunt ridicate: este vorba de nici mai mult nici mai puțin decât de a stabili adevărul asupra perioadei războiului, adevăr care s-ar impune prin caracterul său obiectiv și științific și care ar crea astfel un larg consens asupra trecutului național. După polemicile sfâșietoare și partizane ale perioadei

postbelice, istoriografia, stabilind adevărul, ar contribui așadar la opera de reconciliere națională. Începând cu anii '80, acestei istoriografii avea să-i fie reproșat pozitivismul. În Germania, Olanda și Belgia încrederea că restabilirea faptelor așa cum s-au petrecut ele (*wie es eigentlich gewesen*) este cea mai bună contribuție la statornicirea unei culturi democratice primează asupra proiectului de educație civică atunci când este vorba despre istoria trecutului. În Austria și în Italia balanța înclină către acest din urmă pol. În Franța, Henri Michel avea fără îndoială o asemenea ambiție, însă marele său proiect pedagogic, al unui muzeu național de istorie a războiului, nu avea să fie realizat niciodată, din pricina opoziției președintelui de Gaulle și a succesorilor săi². Strâns legată de încercarea de a produce o narațiune națională era sarcina acestor institute de a prezenta în străinătate comportamentul națiunii în timpul războiului. În astfel de cazuri, aceste institute deveneau reprezentantele propriilor ministere ale Afacerilor Externe. Cu cât sunt mai grave suspiciunile, cu atât mai urgentă e reabilitarea, ceea ce explică rolul jucat de *Dokumentationsarchiv des Österreichischen Widerstandes*, sau acțiunea întreprinsă de Jorgen Hastrup în Danemarca. În versiunea engleză a operei acestuia din urmă despre rezistența daneză, cel ce figurează ca editor este chiar ministrul danez al Afacerilor Externe. Henri Michel și Lou de Jong organizează diverse conferințe internaționale din ordinul propriilor miniștri ai Afacerilor Externe și tot din același motiv își publică acesta din urmă rezumate ale lucrărilor sale în engleză și franceză.

² Îți mulțumesc lui Isabelle Benoit pentru a-mi fi comunicat o parte din manuscrisul tezei sale de doctorat despre muzeele dedicate războiului din Europa, pe care o pregătește la Institutul Universitar European din Florența.

II

Cadrul instituțional

Evoluția acestor institute de-a lungul celor 50 de ani care s-au scurs de la crearea celor mai vechi dintre ele este diferită de la caz la caz. Prevăzute să funcționeze doar temporar, institutele au supraviețuit tuturor crizelor și tuturor tentativelor de desființare. Dar pentru a nu fi desființate, unele dintre ele au suferit transformări fundamentale. Pe de o parte, încercarea de a redacta o istorie națională globală a cerut mult mai mult timp decât fusese prevăzut. Cu excepția Olandei, nici o sinteză cu autoritate de referință generală n-a fost dusă la bun sfârșit; chiar și în Olanda, această sinteză a fost tardivă. Institutele de istorie recentă își datorează parțial supraviețuirea imposibilității de a realiza proiectul editorial inițial în răstimpul prevăzut. Pe de altă parte, în ciuda așteptărilor, interesul public pentru perioada celui de-al doilea război mondial nu s-a stins în cursul primelor decenii de după 1945. Se constată chiar o netă revenire a acestui interes începând cu anii '60 și o profundă inovare a istoriografiei, adesea impulsionată chiar de aceste institute. Departe de a fi rămas un capitol închis al istoriei naționale, perioada războiului a devenit o referință omniprezentă în dezbaterile istoriografice, inclusiv pentru studiul perioadelor ulterioare. În mod spontan, câmpul de cercetare al majorității institutelor s-a lărgit pentru a include Războiul Rece și conflictele coloniale, percepute ca părți integrante ale unui ansamblu cronologic mai vast. Institutele de istorie a celui de-al doilea război mondial au evoluat în grade diferite, devenind institute de istorie recentă. Această evoluție nu le-a anulat totuși statutul excepțional în peisajul instituțional și politic în care este practică istoria în diferitele țări europene, statut determinat de marea ruptură pe care o constituie momentul 1945.

Unele institute nu au suferit nici o schimbare, nici în articulațiile lor instituționale, nici în denumirea lor. Primul exemplu de acest gen este *Institut für Zeitgeschichte* din München, care, încă de la înființarea lui în 1950, și chiar prin numele adoptat, avea vocația de a studia domeniul fluid al istoriei timpului prezent. Această clarviziune a ocrotit institutul împotriva multor greutăți și i-a permis să devină un centru de cercetare de referință în domeniul emergent al istoriei foarte contemporane, între altele datorită editării *Vierteljahrshefte*. Omologii săi din Austria și Italia sunt într-o situație semnificativ diferită. *Documentationsarchiv des Österreichischen Widerstandes* din Viena, creat în 1963 și înzestrat cu un statut oficial în 1983, și *Instituto Nazionale per la Storia del Movimento di Liberazione* din Milano, creat în 1949 și oficializat prin lege în 1967, sunt încă prizonierii denumirii lor inițiale, în ciuda evoluției efective a domeniilor de cercetare, mai ales în cazul italian³.

Amsterdam

Pentru alte institute s-a pus în mod decisiv problema redefinirii domeniului lor de cercetare și a schimbării articulării lor instituționale. Transformarea cea mai recentă, care a avut loc la 1 ianuarie 1998, este cea pe care a suferit-o RIOD (Institutul de Stat pentru Documentare a Istoriei Războiului) care și-a schimbat denumirea în NIOD (Institutul Olandez de Documentare a Istoriei Războiului). RIOD, cel mai vechi dintre institutele care încă mai supraviețuiesc, a fost înființat în 1945 ca institut aflat în subordinea directă a Ministerului Cercetării și Învățământului⁴. Institutul funcționa sub responsabilitatea

³ Vezi Galimi, "De l'histoire de la résistance..." .

⁴ Vezi Max Pam, *De onderzoekers van de oorlog. Het Rijkinstituut voor Oorlogsdocumentatie en het werk van Dr. Louis de Jong* (La Haye,

financiară și politică a ministrului: membrii echipei erau funcționari și toate publicațiile sale erau supuse aprobării ministeriale. Pentru diferitele volume ale operei lui Louis de Jong se constituise un comitet de lectură compus din câteva zeci de autorități. Pentru gestionarea cotidiană, directorul (de Jong însuși, între 1955-1979) era asistat de un comitet de conducere alcătuit din profesori universitari aleși cu grijă, fiecare reprezentând o familie politică majoră (un fel de *Proporz* în manieră olandeză), precum și de un comitet de patronaj, din care făceau parte, potrivit aceleiași repartitii, mai multe personalități politice (în principal foști miniștri). Reprezentând o excepție într-un peisaj instituțional compartimentat în familii confesionale și politice, Institutul era totuși încadrat de organe directoare ce se supuneau acelorași reguli. Însă ideea de *Proporz* nu și-a găsit expresia și în recrutarea echipei de cercetători, cum se va întâmpla mai târziu în Belgia. După cum indică numele institutului, sarcina lui era în primul rând strângerea de documente. Ca atare, Institutul răspundea totodată necesităților de informare ale justiției, sau ale administrației însărcinate cu problemele victimelor de război. Rolul de a scrie o istorie a războiului a fost încredințat unui grup de patru istorici veniți din mediul universitar: un catolic, un calvinist, un liberal și un socialist. Abia în 1955, datorită incapacității lor, ministrul îi încredințează această sarcină lui Louis de Jong, stabilind că proiectul trebuie finalizat în cel mult cinci ani⁵. Însă proiectul avea să se desfășoare cu o mare întârziere, în parte datorită priorității pe care de Jong a acordat-o realizării unei serii de documentare pentru televiziunea publică.

1989) și Madelon de Keizer (ed.), <<*Een dure verplichting en een kostelijk voerecht*>> dr. Louis de Jong en zijn *Geschiedwerk* (Haga, 1995).

⁵ De Keizer, *Een dure verplichting*, p. 9.

Primul volum din *opus magnum* avea să apară în 1969, iar ultimul după douăzeci de ani. În serviciul operei lui Louis de Jong, Institutul a produs o istoriografie coerentă și independentă de istoriografia confesională sau de partid (în ciuda faptului că era supusă autorizării politice).

O primă încercare a ministerului tutelar de a desființa Institutul - ale cărui servicii și arhive ar fi urmat să fie împărțite între arhivele naționale și administrația însărcinată cu problemele victimelor de război - a eșuat în 1975, în urma unui protest general care pleda în favoarea misiunii excepționale a institutului de a recupera memoria războiului. Chiar și după plecarea lui Louis de Jong, figura cea mai proeminentă a Institutului, în 1979, institutul a reușit să-și apere statutul excepțional în fața pretențiilor arhivelor - destinatarul obișnuit al documentelor, și în fața universităților - agenții privilegiați ai cercetării. În cele din urmă, în 1998, statutul său a fost întrucâtva normalizat, prin anexarea la Academia Regală de Științe (Academia, având în mod tradițional un statut de instituție onorifică, precum și tendințe gerontocrate, suferise pe parcursul celei de-a doua jumătăți a anilor 1990 o cură de întinerire datorată însărcinării cu gestionarea institutelor de cercetare extra-universitară, ca de exemplu Institutul Internațional de Istorie Socială sau *Netherlands Institute for Advanced Studies*). Fondurile provin tot de la Ministerul Cercetării și Învățământului, dar gestionarea este autonomă, iar angajații nu mai au statut de funcționari. Hans Blom, actualul său director, este și primul universitar care ocupă această funcție, semn al unei apropieri funcționale între lumea academică și Institut. Între timp, în cursul anilor '90, activitățile institutului cunoscuseră o dezvoltare fără precedent, cu o creștere explozivă a echipei sale, în principal prin angajarea

mai multor zeci de cercetători auxiliari în cadrul unor anchete guvernamentale pe teme mergând de la repatrierea din 1945 până la tragedia de la Srebrenica, dezvoltare simbolizată de mutarea institutului într-un imobil somptuos, odinioară sediul unei bănci coloniale, aflat pe unul dintre cele mai prestigioase canale din Amsterdam și amenajat acum în întregime pentru a-i gazdui colecțiile. Schimbarea din 1998, prin înlocuirea titlaturii ușor anacronice de "Institut de Stat" cu cea de "Institut Olandez", nu a afectat definiția domeniului de cercetare al institutului: investigarea perioadei războiului. Interesul susținut al publicului pentru această perioadă continuă să fie o garanție a bunului mers al Institutului, dar viitorul acestuia ar părea probabil mai puțin prosper dacă entuziasmul ar începe să scadă. În perioada premergătoare schimbării s-a luat în considerare și posibilitatea convertirii institutului într-un institut de istorie recentă, dar această idee n-a obținut câștig de cauză. În noua configurație a peisajului științific, negociată acum între universități, o dată cu crearea unor poli de cercetare (*Onderzoeksscholen*) finanțați de "NWO" (corespondentul olandez al CNRS), precum centrul de istorie a fostelor posesiuni olandeze de la Leiden, centrul de istorie intelectuală de la Amsterdam sau cel de istorie economică de la Rotterdam, un nou centru de istorie contemporană, axat pe istoria politică a fost înființat la Groningen⁶. Se poate oare interpreta această stare de lucruri ca indiciu al unei durabile atitudini de respingere manifestate de lumea universitară olandeză față de inserția normală în peisajul academic a unui institut atât de atipic, născut în împrejurări atât de speciale?

⁶ Vezi *De laatste tijd. Nieuwsbrief van het Nederlands Centrum voor Contemporaine Geschiedenis*, (nr. 1, februarie 2000). Autorul mulțumește lui Nico Randerad, Dirk Jan Wolfram, Peter Romijn și Dick van Galen Last pentru lămuririle aduse.

Paris

Ruptura cea mai semnificativă a avut loc în Franța. O primă Comisie de Istorie a Ocupației și a Eliberării a fost creată în 1946, căreia i-a urmat în 1950 Comitetului Francez de Istorie a celui de-al doilea Război Mondial⁷. Comitetul era plasat în subordinea guvernului – în primă instanță a Președintelui Consiliului (Președintele celei de-a Patra Republici), iar apoi a Primului Ministru. Funcționarea sa, marcată de o concepție cu un pronunțat caracter administrativ, presupunea prezența unor reprezentanți dintre înalții funcționari de Stat din toate ministerele, a unei rețele naționale de corespondenți departamentali și a șase sub-comisii tematice (consacrate, în ordinea descrescătoare a importanței, istoriei rezistenței, a deportării, a prizonieratului, istoriei militare, istoriei economice și sociale și istoriei culturale - prin aceasta din urmă subînțelegându-se o istorie a propagandei și a colaborării). Prioritatea sa declarată era colectarea de documente privind clandestinitatea⁸, urmând ca, în final, toate fondurile strânse să fie transferate Arhivelor Naționale. Modul său de lucru se baza pe constituirea de fișiere, de proporțiile a sute de mii de fișe pentru fiecare categorie, cu ambiția declarată de a contabiliza, de a cartografia și de a înregistra în mod exhaustiv atentatele, victimele și membrii rezistenței. În acest scop au fost lansate anchete foarte ample, cu chestionare standardizate,

⁷ Vezi Aquilin de Pacy, "Le Comité Français d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale", *Tendances*, nr. 56, decembrie 1968, pp. 641-664.

⁸ "Activitățile oficiale a Statului francez, a cărei importanță slăbea pe măsură ce se acumulau evenimentele, i s-a suprapus treptat și apoi i s-a substituit o activitate clandestină care tindea să cuprindă o parte din ce în ce mai mare a națiunii. Administrația oficială sfârșea prin a fi marginală, fără impact asupra evenimentelor și oamenilor. Adevărata viață era subterană (armata și administrația insurecționale) și își ștergea urmele pe măsură ce-și desfășura activitatea". Michel, *ibid.*, p. 650.

sprijinindu-se pe o cercetare în profunzime a fondurilor arhivelor locale și pe interogarea martorilor. În explorarea acestui material, Comitetul își impunea o restricție. El s-ar fi “limitat la munca de strângere a arhivelor, amânând pentru mai târziu redactarea studiilor istorice, în conformitate cu regula franceză a non-comunicării arhivelor contemporane și potrivit opticii normale a istoricului care are o aversiune pentru prelucrarea la cald a materialului istoric”⁹. Cu toate acestea, directorul Comitetului, Henri Michel, a produs un număr important de monografii despre rezistența franceză. El se străduia să dea contur unui pivot al unei “Europe a rezistenței”, înființând un “Comitet Internațional de Istorie a celui de-al doilea Război Mondial”, redactând prima sinteză asupra mișcărilor de rezistență în Europa și editând o *Revue de l’Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale*, revistă cu o largă deschidere către toate celelalte țări europene. În același timp, Michel și Comitetul său negau cu vehemență că ar elabora o “istorie oficială”. Dacă din motive administrative și îndeosebi pentru a facilita accesul la surse, Comitetul era plasat în subordinea președintelui statului, iar apoi a șefului guvernului, fiind găzduit succesiv de cele două instituții, personalul și bugetul său proveneau de la Centrul Național al Cercetării Științifice. Creat în 1939, CNRS avea un important rol de impulsioneare și de finanțare a cercetării științifice din afara universităților, conservatoare prin natură și prea puțin orientate spre inovarea științifică¹⁰. Prin intermediul CNRS, guvernele de după război urmăreau să consolideze modernizarea cercetării științifice în Franța, sporind independența cercetătorilor și a evaluării acestora. Finanțarea de către CNRS

⁹ *Ibid.*, p. 657

¹⁰ Vezi Jean François Picard, *La République des savants*, Paris, Flammarion, 1990.

trebuia să reprezinte o garanție a independenței Comitetului, puternic angrenat în mecanismul puterii, și să impulsioneze cercetarea istorică a unei perioade denigrate de istoriografia academică și taxate ca "jurnalism". Astfel, situația cercetătorilor de la CNRS aflați sub autoritatea primului ministru nu era lipsită de ambiguitate. Septenatul lui Valery Giscard d'Estaing era marcat de o dorință prudentă de distanțare față de gestionarea gaullistă a memoriei celui de-al doilea război mondial, gestionare simbolizată, printre altele, de suprimarea datei de 8 mai ca zi de sărbătoare. Tocmai pe acest fundal survine decizia primului ministru din acea perioadă, Raymond Barre, ca urmare a căreia Comitetul înceta să depindă de serviciile primului ministru, pentru a deveni un veritabil laborator al CNRS¹¹. Ruptura, care a dat naștere în 1978 Institutului de Istorie a Timpului Present, a fost una majoră. Noul Institut, sub conducerea lui François Bédarida, era un laborator integrat în CNRS. Institutul a moștenit biblioteca predecesorului său, dar aproape toate arhivele sale au fost transferate Arhivelor Naționale, iar revista lui Henri Michel a fost cedată Fundației pentru Studii de Apărare Națională¹².

Departate de a fi o tranziție fără dureri, desființarea Comitetului și crearea Institutului se produceau pe fondul unor conflicte¹³. Dacă noul Institut voia să ducă mai departe tradiția

¹¹ Mulțumesc Mariannei Ranson pentru lămuriri în privința acestui subiect, precum și lui Jean Astruc și Anne Marie Pathe pentru prețiosul lor ajutor documentar.

¹² Între 1982 și 1986 revista și-a luat noul nume de *Revue d'Histoire de la deuxième Guerre Mondiale et des conflits contemporains*, pentru a adopta apoi titlul pe care și-l păstrează și azi: *Guerres mondiales et conflits contemporains*.

¹³ Vezi, în acest sens, editorialul lui Michel din *Revue d'Histoire de la deuxième Guerre Mondiale* (122, aprilie 1981); primul raport de activitate al IHTP, redactat de Bédarida în 1981 (cu referire la perioada ianuarie 1979 – decembrie 1980); primul număr din *Bulletin de*

defunctului “Comitet”, accentul era totuși foarte explicit pe perioada de după 1945, cu pretenția declarată de a intra în plină perioadă contemporană (“dinspre ieri către azi, de la anii 1930 la anii 1980”)¹⁴. Titulatura “Istorie a Timpului Present” mărturisea o vocație socială. Fondatorii Institutului se delimitau explicit de atitudinea denigratoare conform căreia studiul perioadei foarte contemporane este “jurnalism”. După expresia inspirată a lui Antoine Prost, lansată cu ocazia primei manifestări publice organizate de Institut: “Istoricul nu are nevoie de recul. Istoria este cea care creează reculul”¹⁵. Noua sa independență indica de asemenea o cotitură către “cercetarea fundamentală”, subliniindu-se totodată ca “una dintre trăsăturile sale originale” faptul că “el are și misiunea [...] să lumineze autoritățile publice în îndatoririle lor de informare, decizie și previziune”¹⁶. Astfel, se înființează un comitet de conducere alcătuit din istorici (între alții, René Rémond, președinte, Pierre Chaunu, Jean-Baptiste Duroselle, François Furet și Alain Touraine) și din reprezentanți ai CNRS, ai primului ministru, ai ministrului afacerilor externe și ai arhivelor naționale. În pofida intenției sale de a rupe cu practicile unui predecesor care izolase perioada războiului de perioada interbelică și de cea postbelică, în cursul anilor '80 Institutul a fost atins de emergența unei obsesii față de ceea ce Henry Rousso a descris ca “sindromul Vichy”, o fascinație a publicului pentru istoria perioadei ocupației, pe care fondatorii Institutului nu avuseseră cum s-o prevadă¹⁷. În acest context foarte

l'Institut d'Histoire du Temps Présent (iunie 1980) și actele sesiunii de studii a corespondenților departamentali, 28-29 noiembrie 1980, Sèvres, *Histoire et Temps présent*, Paris, 1981.

¹⁴ *Bulletin de l'Institut d'Histoire du Temps Présent*, (iunie 1980), p. 5.

¹⁵ Prost, în *Histoire et Temps présent* (actele colocviului de la Sèvres), p. 83.

¹⁶ *Rapport d'activité* (1981), p. 2.

¹⁷ Paris, 1987.

mediatizat, pe fondul intentării unor procese și al redeschiderii mai multor cazuri, imaginea publică a Institutului a fost identificată cu istoria războiului, în ciuda unei reale diversificări a domeniilor de cercetare. Una din etapele transformării sale din comitet guvernamental în institut de cercetare integrat unui cadru instituțional obișnuit, a reprezentat-o stabilirea lui în interiorul Școlii Normale Superioare din Cachan, la porțile Parisului, în 1998. Din punct de vedere instituțional, IHTP nu mai are statutul cu totul aparte de care beneficia înainte. "Banalizarea" sa instituțională e însoțită de o acceptare mai generală a istoriei timpului prezent ca sub-disciplină, în favoarea căreia Institutul a militat de la bun început și care este acum frecvent predată și practică în departamentele de istorie din universități și din alte instituții de învățământ superior din Franța. La ora actuală, în ciuda faptului că a fost un deschizător de drumuri, IHTP nu mai este decât un centru printre multe altele care se ocupă de istoria recentă.

Bruxelles

În Belgia, "Problema Regală" plasase istoria ocupației în centrul dezbaterii politice, împiedicând astfel apariția unei istoriografii propriu-zise. Sursele conflictului trebuie căutate în perioada invaziei germane din mai 1940, când regele Leopold al III-lea, comandant suprem al armatei, a luat decizia să capituleze și să rămână în țară, împotriva voinței guvernului său care a ales exilul și continuarea războiului. După eliberare atitudinea regelui este condamnată de socialiști, liberali și comuniști, dar apărată de catolici. Această stare conflictuală împiedică revenirea sa la tron până în 1950, când regele decide în cele din urmă să abdice în favoarea fiului său, Baudouin. Polemica în jurul "problemei regale" scindează pentru multă vreme opinia publică între leopoldiști și anti-leopoldiști,

polarizare cu atât mai explozivă cu cât reia vechile antagonisme dintre catolici și laici, flamanzi și valoni. Cele două tabere s-au înfruntat prin propagandă, manifeste și afișe, publicarea de documente, referendumuri, manifestații, ajungând chiar la lupte de stradă în timpul scurtei reveniri a lui Leopold la tron în iulie 1950. Dacă pacea civilă a fost în cele din urmă menținută, aceasta se datorează numai compromisului și tăcerii. Nici măcar în timpul guvernărilor anti-leopoldiste (1945-1947, 1954-1958), care exaltau rezistența ca simbol al curajului patriotic împotriva unui rege compromis, nu se realizează nimic durabil sau coerent în vederea instituționalizării studiului istoriei rezistenței sau a oricărui alt aspect privitor la perioada ocupației¹⁸. Începând cu 1958 (și până în 1999) Belgia e guvernată de coaliții în care partidul creștin-democrat își asociază alternativ parteneri liberali și socialiști. În cadrul acestor configurații politice au fost elaborate o serie întregă de "compromisuri tipic belgiene", complexe târguieli politice între grupări cu interese opuse. Din același context face parte crearea, la sfârșitul anilor '60, a unui centru cu nume interminabil: "Centrul de Cercetări și Studii Istorice asupra celui de-al doilea Război Mondial". Acesta reprezenta de multă vreme una din revendicările centrale ale asociațiilor veteranilor rezistenței și ale victimelor nazismului, revendicare în spiritul "dovedirii eroismului" despre care vorbeam mai devreme. Crearea unui astfel de institut, în care rolul lor urma să fie central, le fusese promisă la începutul anilor '60 în contrapartidă față de desființarea pe cale legală a ultimelor interdicții

¹⁸ În ce privește episodul fără viitor reprezentat de *Muzeul Războiului Mondial* și *Oficiul de documentare contemporană* al Suzannei Tassier, vezi Marnix Beyen *Een bewoonbare geschiedenis. De omgang met het nationale verleden in België en Nederland, 1938-1947* (teză de doctorat, Leuven, 1999, în curs de apariție la Amsterdam University Press), pp. 357-370.

profesionale ce afectau anumite categorii de condamnați ai proceselor epurării (echilibrând astfel un gest în favoarea foștilor colaboraționiști cu un gest în favoarea veteranilor rezistenței)¹⁹.

¹⁹ Spre deosebire de alte țări din Europa Occidentală, ca Franța și Olanda, în care la începutul anilor '50 parlamentul votase legi foarte generoase de amnistiere pentru crime și delictе comise sub ocupație, în Belgia, blocajul politic determinat de "Problema Regală" împiedicase constituirea unei majorități favorabile măsurilor legislative de clemență. Totuși, o politică sistematică a administrației judiciare și penitenciare, prin care erau acordate grațieri individuale și eliberări anticipate, permisesе alinierea Belgiei la starea de lucruri din țările vecine în ceea ce privește situația condamnaților pentru colaboraționism și crime de război. După sfârșitul anilor '40 nici o pedeapsă cu moartea n-a mai fost executată și aproape toți deținuții au fost puși în libertate. Nu e însă mai puțin adevărat că această politică de clemență individuală era însoțită de menținerea anumitor interdicții rezultând din procesele de epurare privind dreptul la vot și la eligibilitate, cât și a interdicției de exercitare a anumitor profesii, ca cea de avocat, de profesor sau de jurnalist (faimosul articol 123sexies din codul penal). Plângerea împotriva Statului Belgian înaintată Curții Europene a Drepturilor Omului din Strassbourg de către Raymond De Decker, fost redactor șef al principalului ziar ce apăruse sub control german (*Le Soir*), și condamnat la interdicția pe viață de a mai publica, a fost admisă de curte în 1961. Abrogarea articolului incriminat pe data de 30 iunie 1961, în scopul evitării unei condamnări, l-ar fi determinat pe ministrul justiției din acea perioadă, Pierre Vermeylen, să promită în fața parlamentului crearea unui centru de documentare pentru istoria celui de-al doilea război mondial, în care organizațiile veteranilor rezistenței ar fi urmat să joace un rol important. Or, această promisiune a fost făcută pe 18 iunie 1963, adică doi ani mai târziu. O primă asociație, "Centrul Național de Istorie a celor două Războaie Mondiale" s-a înființat în 1964 și de-abia pe 13 decembrie 1967 (adică sub cel de-al doilea guvern ulterior demisiei cabinetului din care făcea parte Vermeylen), a fost publicată ordonanța ministerială privind crearea Centrului. Legătura pare a fi, așadar, cel mult indirectă. Vezi Herman Balthazar: "Het Centrum van de tweede wereldoorlog en het wetenschappelijk onderzoek in België: een balans" în: *Belgique 1940. Une société en*

Or, încă din 1964 exista un “Centru Național de Istorie a celor două Războaie Mondiale”, în cadrul căruia activau universitari grupați în jurul lui Jacques Willequet și în care rolul veteranilor rezistenței era inexistent. De-abia în 1967, la sfârșitul lunii decembrie, promisiunea are un prim efect: publicarea decretului cu privire la înființarea Centrului, înființare materializată nu fără probleme în cursul următorilor doi ani. Un alt eveniment în același registru judiciar a cântărit mai greu în favoarea deciziei de a înființa Centrul: achitarea criminalului de război Robert Verleben de către Curtea cu Juri a Austriei, pe 21 decembrie 1965, la Viena. Verleben, șef al escadroanelor morții din S.S.-ul flamand, ale cărui crime și asasinate au avut o tristă notorietate, se refugiase în Austria angajându-se în serviciile de informare ale armatei americane de ocupație și primise cetățenia austriacă în 1959. Achitarea sa era o ilustrare scandaloasă a absenței unei instanțe capabile să furnizeze o documentație adecvată, chiar și pentru a inculpa un criminal notoriu.

Centrul a fost în cele din urmă înființat sub tutela Ministerului Educației Naționale și sub autoritatea Arhivelor Naționale, însă fără ca angajații să-i fie transformați în funcționari. Conducerea Centrului revenea unui comitet științific, din care făceau parte: opt personalități alese de ministru dintr-o listă propusă de asociațiile veteranilor rezistenței și ale victimelor de război; șase profesori de istorie

crise, un pays en guerre, (Bruxelles, 1990), pp.10-11; Piet Vermeulen, *Een gulzig leven* (Leuven, 1984), pp 143-144; Willem Meyers, “Het Navorsings- en Studiecentrum voor de geschiedenis van de tweede wereldoorlog te Brussel” în *Oorlogsdocumentatie '40 -'45. Zesde jaarboek van het Rijkinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Amsterdam, 1995), pp.260 – 271; Theo Luyks, *Politieke Geschiedenis van België*, p. 455 (16) și 474 (2). Mulțumesc lui José Gotovitch pentru lămuriri și pentru lectura sa atentă.

contemporană (reprezentând fiecare “tabără” lingvistică și fiecare tip de universitate – de stat, catolice, libere), directorul Arhivelor Naționale și directorul Centrului. Acesta din urmă era un istoric de școală veche, specializat în probleme militare și diplomatice, având o orientare leopoldistă. Prezența cu prerogative egale a reprezentanților asociațiilor patriotice și a reprezentanților lumii academice într-un comitet “științific” reprezintă o caracteristică foarte originală a Centrului belgian, conferită de circumstanțele specifice ale creării acestuia. Este interesant de observat că organizațiile patriotice nu reușiseră să ocupe un loc în cadrul organelor de conducere ale Institutului Olandez (fondat în 1945) sau ale Comisiei franceze (înființată în anul următor), și aceasta într-o perioadă în care legitimitatea și puterea lor atinseseră apogeul. În 1969 a fost desemnată o echipă de șase cercetători, alcătuită conform aceluiași echilibru lingvistic și instituțional ce determinase selecția reprezentanților universitari.

Denumirea centrului indica explicit cele două obiective distincte ale acestuia: documentarea și cercetarea. În ciuda înființării sale târzii, rezultatele în primul domeniu au fost impresionante. În doar câțiva ani, printr-o investigație stăruitoare și sistematică, el a devenit primul centru de arhive contemporane din Belgia, țară ce suferă de o lipsă acută de mijloace documentare, fiind handicapată de o lege anacronică a arhivelor, ce datează din 1955 și este depășită de profundele schimbări instituționale care au avut loc între timp în Belgia, ca și de neglijența cronică din administrația Arhivelor Naționale. Colecția strânsă conține fonduri foarte bogate de arhive private și publice, de proveniență belgiană, germană și aliată. Centrul este pe cale să realizeze sistematizarea informatică a colecțiilor de arhive și va permite în curând consultarea integrală a acestora pe *web site*-ul său. În ce privește menirea sa de institut

de cercetare, având în vedere premisele, ar fi fost surprinzător ca Centrul să fi produs o istoriografie la unison, cum a făcut-o omologul său olandez. "Pluralismul controlat" al echipei asigura o mare diversitate de subiecte și abordări. Totuși, Centrul nu a reprodus istoriografia compartimentată, de partid, așa cum era ea și cum continuă parțial să fie practică în universitățile belgiene și în centrele de documentare afiliate acestora. În 1971 și în 1972, doi cercetători ai Centrului au publicat două lucrări fundamentale, de pionierat pentru istoria recentă în Belgia: *Anul '40* de José Gotovitch, scrisă în colaborare cu Jules Gerard Libois, și *Hitler en het politieke lot van België*, de Albert de Jonghe. Gotovitch și de Jonghe se situau amândoi la periferia pluralismului tolerat de grupurile patriotice și anticomuniste care, de altminteri, dădeau tonul în comitetul științific²⁰. Din perspective foarte diferite și complementare, cele două lucrări au lămurit în mod incontestabil desfășurarea evenimentelor, contrabalansând versiunile partizane care proliferaseră în perioada polemicii din jurul problemei regale) și au stabilit direcțiile unei interpretări validate ulterior de alte lucrări apărute în cursul celor trei decenii care s-au scurs de la publicarea lor. Într-o țară profund divizată, în care dialogul surzilor dintre catolici și laici a fost completat și parțial înlocuit de cel dintre francofoni și neerlandofoni, Centrul a reușit să se impună ca un loc de întâlnire, prin organizarea de seminarii și colocvii și prin publicarea unei reviste științifice, făcând astfel posibilă apariția unui număr mare de lucrări asupra perioadei războiului.

²⁰ În acest comitet se afla și Hubert Halin, veteran al rezistenței și agent anticomunist. Vezi Pieter Lagrou: "La résistance et les conceptions de l'Europe, 1945-1965. Anciens résistants et victimes de la persécution face à la Guerre froide, au problème allemand et à l'intégration Européenne", *Cahiers d'Histoire du Temps Présent* (Bruxelles, nr. 2, 1997), pp. 155-197.

În ianuarie 1997, centrul își lua un nou nume, *Centre d'Etudes et de Documentation Guerres et Sociétés Contemporaines*²¹. Cu aceeași ocazie, statutul său se modifica prin suprimarea rolului oficial al reprezentanților asociațiilor de veterani și victime de război. Totuși, elanul echipei de cercetători de a transforma Centrul într-un Institut de istorie recentă, elan manifestat spre exemplu prin transformarea revistei într-una de istorie generală a secolului XX, s-a lovit de opoziția conjugată a celor două forțe majore din vechiul Comitet: asociațiile patriotice, care erau ostile lărgirii cronologice de teama unei eventuale marginalizări a istoriei războiului ca obiect de studiu, și universitarii, care se opuneau transformării Centrului datorită rivalității care ar fi apărut într-un domeniu pe care îl considerau rezervat doar lor (adică pur și simplu cercetarea istorică a perioadei contemporane). Faptul că actualul său director, José Gotovitch este și profesor la Universitatea Liberă din Bruxelles nu face decât să reaprindă geloziile instituționale de-o parte și de alta. De altfel, această situație amintește de ceea ce s-a petrecut foarte de curând la Amsterdam și Paris. Situația instituțională a Centrului devine acum din ce în ce mai problematică. Ministerul Învățământului și Cercetării, ca și Fundația pentru Cercetare Științifică, nu mai există ca atare. Ele au fost înlocuite prin două noi ministere, unul francofon și altul neerlandofon. În Statul federal, din defuncta politică științifică națională n-au mai rămas decât

²¹ Vezi '30 – '50 *SOMA Berichtenblad*, nr. 29, 1997. CEGES/SOMA și predecesorul său editează, ca și omologul său francez, pe de-o parte un buletin de informație curentă și pe de altă parte o revistă științifică. Buletinul își schimbă numele în 1992 (*Mededelingen* devenind *Berichten* și fiind precedat de noua etichetă '30 – '50 care anunța o extindere a domeniului de cercetare); revista se transformă în 1996 din *Cahiers d'Histoire de la Seconde Guerre Mondiale* în *Cahiers d'Histoire du Temps Présent*.

vestigii dispartate, greu de împărțit între cele două tabere lingvistice, funcționând într-o totală izolare instituțională: biblioteca regală, arhivele naționale, institutul de meteorologie și câteva centre de cercetare de sub oblăduirea muzeelor naționale. Centrul face parte din această specie pe cale de dispariție într-o țară care se îndreaptă din ce în ce mai clar către un divorț complet. Dacă se poate imagina un viitor separat pentru diferitele comunități care constituie Belgia, totuși, cu greu ar putea fi separat trecutul său comun (în ciuda eforturilor frenetice ale separatiștilor din ambele tabere de a rescrie istoria). Oferindu-se ca loc al întâlnirii într-un peisaj din ce în ce mai tribalizat, Centrul n-a făcut decât să accentueze statutul său excepțional, motiv pentru care viitorul lui pare nesigur, chiar precar.

III

Un bilanț provizoriu

Institutele de istorie recentă din Europa occidentală a căror evoluție tocmai am reconstituit-o, în particular cele din Olanda, Franța și Belgia, au în comun o caracteristică fundamentală ce le anulează statutul de excepție în contextele lor naționale. Constatarea este cu totul banală, dar ea merită să fie făcută. Finanțarea lor provine integral din bugetul statului, chiar dacă uneori în mod indirect. Pe durata celei de-a doua jumătăți a secolului douăzeci practic toate sectoarele cercetării și învățământului în Europa Occidentală au fost finanțate din banii contribuabilului, stare de fapt care întrunește unanimitatea, în ciuda unor rezerve formulate în ultima vreme. Ceea ce a făcut ca institutele de istorie recentă să constituie o excepție a fost modul lor de funcționare, forma lor și inserția lor instituțională. Dacă se considera normal ca statul să finanțeze cercetarea istorică, era, pe de altă parte, anormal ca acesta să încerce să o

gestioneze. Pluralismul parlamentar cerea o gestionare indirectă, realizată în mod tradițional prin intermediul universităților independente față de puterea centrală (și eventual atașate unor familii politice) – o aplicare mai degrabă rigidă a ideii că dezbaterile istorice e o problemă cetățenească. O cercetare istorică centralizată și unificată evoca amintirea îndepărtată a cronicarilor regelui sau, mai aproape de noi, asemănările cu academiile de științe edificate după modelul sovietic, atât de discreditat. Dacă s-a făcut o excepție în cazul istoriei recente, aceasta s-a datorat unor circumstanțe resimțite ca excepționale: urgența cu care trebuiau adunate documente menite să salveze onoarea națională; necesitatea unei istorii comune pentru uz intern și extern asupra evenimentelor traumatice din timpul ocupației, istorie pe care universitarii refuzau să o producă din conservatorism metodologic și din dispreț pentru "jurnalism". (Nu e lipsit de interes să se observe că, într-un cu totul alt context, această ultimă motivație a stat la baza înființării unui *Institute of Contemporary British History* în regim de *educational charity* la Universitatea din Londra în 1986: dispreț academic pentru istoria politică, pentru discuția directă cu martorii și pentru noțiunea de *witness seminar* ca sursă a cunoașterii istorice)²².

Necesitatea și urgența care au legitimat intervenția statului într-un domeniu atât de sensibil precum istoria recentă s-au estompat o dată cu sfârșitul anilor '60. Cu toate acestea, institutele și centrele născute din astfel de intervenții ființează și azi, mai mult sau mai puțin transformate, mai mult sau mai

²² Vezi Nico Randeraad în *De laatste tijd*, nr. 1, februarie 2000 și Peter Catterall, "What (If Anything) Is Distinctive About Contemporary History?" în *Journal of Contemporary History* (1997, vol. 32, 4), pp. 441-452.

puțin integrate într-un peisaj instituțional obișnuit. Deși continuă să aibă același obiect principal de studiu (istoria celui de-al doilea război mondial), ele nu mai răspund aceluiași nevoi. Am depășit definitiv timpul în care era nevoie de povestiri eroice, dar amintirea traumelor este încă vie, atât în dezbaterile istoricilor cât și în conștiința publicului, suscitând un interes constant pentru trecut, reflectat în mass-media și în disputele politice. Dacă astăzi legitimitatea unei investigații publice asupra perioadei războiului este probabil mai solidă decât oricând, statutul institutelor continuă să facă obiectul unor dezbateri și rezistențe. Suspiciunile istoriei oficiale, geloziile provocate de mijloacele financiare și de accesul la surse, rivalitatea altor actori implicați, în principal a universităților care se opun transformării lor în institute generale de istorie recentă, toate acestea reprezintă moștenirea cu care se confruntă astăzi urmașii vechilor institute, centre și comisii însărcinate cu studiul istoriei celui de-al doilea război mondial. Statutul lor rămâne un subiect de controversă, supraviețuirea lor fiind nesigură (în ordinea descrescătoare a precarității: Bruxelles, Amsterdam, Paris), și aceasta în ciuda vitalității surprinzătoare (în raport cu așteptările din perioada înființării lor) și a vizibilității excepționale de care se bucură.

Arhivele

Statutul special al institutelor de istorie recentă se datorează, în parte, raportului lor ambiguu cu arhivele naționale. Pe de-o parte, aceste institute au fost înființate pentru a corecta procesul unui transfer normal al arhivelor de la creatorii la depozitarii lor, proces care privilegiază administrația în funcțiune în raport cu disidența. Astfel, ele se transformă în mici centre de arhive, provocând rivalitatea Arhivelor naționale. Pe de altă parte, având în vedere voința politică de a se scrie cât mai repede

istoria războiului, aceste institute stabilesc relații privilegiate cu arhivele naționale, obținând prin derogare de la legea arhivelor un acces privilegiat la surse. În epoca înființării lor, o istorie a perioadei războiului bazată pe fondurile arhivelor naționale era pur și simplu imposibilă. Comitetul lui Henri Michel și Institutul lui Louis de Jong au fost chiar depozitarii fizici ai fondurilor de arhive oficiale, care le-au fost împrumutate temporar pentru a le ușura munca.

După război, legislația cu privire la arhive evoluează considerabil, afectând rolul de centre de documentare al institutelor de istorie recentă. Astfel, în Franța, transferul fondurilor Comitetului de Istorie a celui de-al doilea război mondial către Arhivele Naționale în momentul înființării IHTP, i-a redus acestuia din urmă rolul de centru de documentare, cu atât mai mult cu cât în aceeași perioadă intra în vigoare noua lege a arhivelor (în ianuarie 1979). Aplicarea din ce în ce mai frecventă a unor derogări de la lege a determinat în doar câțiva ani punerea la dispoziția publicului a cvasitotalității arhivelor privitoare la perioada ocupației. În Olanda, NIOD mai deține și azi importante fonduri de arhive, dar politica activă de deschidere practică de arhivele naționale prin aplicarea liberală a legii din 1962 a multiplicat sursele de istorie recentă la care poate avea acces cercetătorul din Haga. În ciuda denumirii sale, rolul NIOD ca centru de documentare a devenit secundar în raport cu cercetarea. O situație contrară există numai în Belgia, unde CEGES/SOMA este și azi un instrument indispensabil pentru orice cercetare asupra perioadei războiului, ceea ce demonstrează carențele legislației și neglijența gestionării arhivelor (centrele de documentare afiliate partidelor politice contribuind și ele la această stare de lucruri). În consecință, rolul lui ca centru de documentare primează asupra celui de cercetare. E interesant de observat că locul pe care îl ocupă diversele institute în producția istoriografică

națională este strâns legat de importanța lor ca centre de documentare. Astfel, în Belgia există foarte puține lucrări despre perioada ocupației realizate fără sprijinul CEGES/SOMA; de asemenea, RIOD deține în continuare rolul dominant în istoriografia olandeză; iar IHTP, ca și predecesorul său, n-a fost niciodată decât un centru printre multe altele în istoriografia franceză a perioadei războiului.

Regimul de excepție de care au beneficiat institutele naționale de istorie recentă (care erau deopotrivă depozitare ale arhivelor și institute de cercetare) a provocat gelozia Arhivelor Naționale și a comunității istoricilor. Astfel, fără a li se da măcar ocazia de a-și argumenta independența instituțională, politică sau intelectuală, aceste institute nu mai puteau evita acuzația de a fi practicat o istorie oficială.

Politica

Evaluând global ceea ce au produs în primele lor decenii de existență cele trei institute pe care le-am examinat mai îndeaproape, descoperim că nu avem de a face nici cu o istoriografie aflată în slujba vreunui guvern, nici cu o istoriografie excesiv politizată. Fără îndoială, acești istorici erau oameni ai timpului lor, își puneau probleme ale timpului lor și contribuiau la discursul timpului lor, tinzând către o lectură eroică sau către un maniheism absolut. Li s-ar putea reproșa, de asemenea, o lipsă de inventivitate sau faptul de a nu fi anticipat tematica cercetării de azi. Li s-a reproșat și un anume pozitivism, dar poate că tocmai acesta reprezintă cel mai mare triumf al lor. Pentru a-și îndeplini misiunea neobișnuită ce le fusese încredințată, aceea de a scrie o istorie cu adevărat națională, ei au fost obligați să abandoneze istoriografia pluralismului compartimentat pe care am descris-o la început,

adică acele istoriografii politizate, închistate în autismul lor ideologic sau de grup. Ei au fost constrânși să adopte o imparțialitate pe care puțini contemporani de-ai lor o practicau, și au contribuit la stabilirea obiectivă a unui ansamblu de evenimente și a unei cronologii ce fuseseră în mod deliberat denaturate în controversele partizane. Louis de Jong și Henri Michel aveau în comun un patriotism lipsit de exaltare și o solidă orientare anticomunistă, atât în luările lor de poziție (de pildă în favoarea NATO sau a războiului din Vietnam), cât și în lucrările lor istorice. În istoriografia occidentală din perioada Războiului Rece, problema angajamentului comunist din timpul războiului a rămas multă vreme o problemă mai controversată decât aceea a colaboraționismului administrațiilor naționale, iar istoriografia comunistă a rămas mereu la o mare distanță de spiritul pluralismului național. De asemenea, Louis de Jong și Henri Michel aveau în comun o încredere totală în analiza izvoarelor scrise, o viziune comună asupra interpretării și o predispoziție pentru consensul clădit pe adevăruri sigure, chiar dacă aceasta impunea o manieră mai conciliantă de a evalua anumite responsabilități naționale. Chiar și într-o țară atât de sfâșiată între forțe contrarii cum e Belgia, progresele istoriografiei “pozitivistice” au contribuit la conturarea unor teritorii ale concilierii dintre istorici de tradiții opuse.

Istoriografia nu este decât unul din vectorii - și încă unul minor - al modalității în care o societate își gestionează propriul trecut; totuși, eforturile de a clarifica diverse aspecte ale istoriei politice sau militare din timpul celui de-al doilea război mondial, chiar și cele ale unei școli patriotice discreditate, au contribuit incontestabil la identificarea termenilor unui dialog dificil. Structurile complexe ale comitetelor “științifice” și “de patronaj” proiectate cu grijă pentru a garanta deopotrivă

controlul politic pluralist și independența cercetărilor, s-au dovedit într-o bună măsură funcționale. Cu toate criticile care ar putea fi aduse – și care sunt într-adevăr aduse – lucrărilor de istorie a războiului apărute în primele trei decenii de după război, se poate oricum constata că cele realizate în cadrul institutelor naționale sunt de regulă mai bune decât cele produse sub umbrela pluralismul instituțional ce constituia norma în perioada respectivă (în Olanda și Belgia) sau decât cele apărute în afara contextului academic (în Franța). În orice caz, datorită atenției pe care aceste lucrări o acordau surselor istorice, ele continuă să fie utile cercetătorului de azi. Și mai surprinzător este faptul că, începând cu anii 1970–1980, critica școlii patriotice și reînnoirea istoriografiei privitoare la război apar tocmai în cadrul acestor institute, care se dezvoltaseră între timp și puteau oferi noilor generații de cercetători structuri mai deschise și instrumente mai solide.

Expertiza

Au reușit oare aceste institute să-și îndeplinească misiunea de consiliere și expertiză, aceea de a “lumina autoritățile publice în îndatoririle lor de informare, decizie și previziune”, cum se exprima François Bédarida în 1981? Expertiza istorică pare a fi un fenomen recent, ce-și face apariția odată cu “cel de-al doilea val” de procese intentate pentru crime împotriva umanității, când judecătorii și jurații recurg la ajutorul istoricilor pentru a elucida fapte ce țin deja de domeniul trecutului, crime petrecute în perioada îndepărtată a războiului. Ceea ce e definitoriu pentru cel de-al doilea val, spre deosebire de primul, este faptul că, datorită noțiunii inedite de imprescriptibilitate, judecătorii renunță la tradiția care le limita competențele în perimetrul perioadei contemporane și abordează domeniul istoriei.

Acum judecătorii sunt cei care joacă rolul de istorici, și istoricii pe cel de judecători. Fiind astfel admiși în pretoriu, istoricii sunt puși într-o situație neobișnuită, trebuind să îndeplinească funcția de ajutor și suplinitor al aparatului judiciar.

Am insistat la începutul acestui text asupra modului în care a fost operată în primele decenii de după 1945 împărțirea sarcinilor între istoric și expert: primul, în calitate de personaj public, era însărcinat cu reconstrucția de ansamblu, în timp ce al doilea trebuia să soluționeze cazurile individuale, pentru autorii crimelor într-un cadru juridic, iar pentru victimele acestora în cadrul administrativ al acordării de indemnizații și ajutor social. Există un alt exemplu, și mai izbitor, al separării din acea perioadă dintre expertiză și cercetare istorică: anchetele parlamentare. Adunările naționale din Franța și Olanda (dar nu și din Belgia, din pricina motivelor pe care le-am explicat mai sus) decid în august 1946 și respectiv noiembrie 1947, să deschidă o amplă anchetă asupra guvernărilor care s-au succedat în timpul războiului. Rezultatele comisiilor care au condus ancheta – documente și (mai cu seamă) rapoarte ale audierilor unor militari și oameni politici cu putere de decizie – au fost publicate integral, în Franța în nouă volume între august 1947 și mai 1951, iar în Olanda în nouă volume (nouăsprezece tomuri), între 1949 și 1956²³. Ancheta olandeză acoperă întreaga perioadă a războiului și un foarte larg câmp de probleme, incluzând politica militară, politica de neutralitate dinaintea de '40, exilul guvernului, politica economică, funcționarea serviciilor secrete la Londra,

²³ *Les événements survenus en France de 1933 à 1945. Assemblée Nationale. Session de 1947, no. 2344*, (PUF, Paris 1947-1951) și *Enquêtecommissie regeringbeleid 1940-1945* (Haga, 1949-1956).

crizele cabinetului și pregătirile în vederea reîntoarcerii din exil, asistența dată cetățenilor olandezi refugiați și restabilirea autorității coloniale. În schimb, ca urmare a reducerii mandatului său, ancheta franceză acoperă doar perioada de până în vara lui 1940. Nu apare decât un singur raport, referitor la evenimentele din 7 martie 1936 (ocuparea Renaniei de către germani), volumele următoare cuprinzând doar transcrierile unor audieri ce conțin referiri la “perioada războiului și a armistițiului, precum și unele observații cu privire la ceea ce s-a petrecut după armistițiu” – după cum se exprimă cei care au întocmit raportul. Atenția cu care comisia investighează preliminarile colaboraționismului prin lungi audieri ale tuturor responsabililor politici și militari, inclusiv a lui Philippe Pétain, interogat la vârsta de 91 de ani în fortăreața din l’Île de Yeu, contrastează, într-adevăr, cu discreția păstrată în legătură cu perioada următoare. Toate aceste inițiative de o anvergură excepțională – Adunarea Națională din Haga nu-și mai folosește de 60 de ani prerogativele constituționale de anchetare – se desfășoară într-o independență totală față de Institutul de Documentare cu privire la Război din Amsterdam și de Comisia de Istorie a ocupației și Eliberării din Paris, două instituții însărcinate oficial de către propriile guverne cu organizarea unei anchete asupra aceleiași perioade. Ancheta istorică – ce presupunea imparțialitatea și distanțarea față de obiectul cercetării –, și ancheta parlamentară – care viza stabilirea responsabilităților politice – erau în acea perioadă două demersuri net diferite.

Emergența expertizei istorice în cursul anilor '60 și '70 a fost un rezultat, și nu un factor generator, al renumelui de care se bucurau specialiștii în istoria războiului în calitate de figuri publice și de autorități morale. Mai mult decât tratatele docte ori reușitele științifice raportate în certificarea sau datarea

documentelor, televiziunea este cea care permite istoricilor să se impună publicului ca experți. Având un singur canal și, în consecință, o audiență compactă și garantată, televiziunea publică a dobândit o influență neegalată din anii '60 până azi. Caracterul public și supravegheat îndeaproape al televiziunii făcea ca producătorii de documentare istorice asupra perioadei ocupației să apeleze întotdeauna la responsabilii institutelor naționale însărcinate cu scrierea acestei istorii. Primul exemplu îl reprezintă seria de douăzeci și unu de documentare produse și prezentate de Louis de Jong la televiziunea olandeză, difuzate cu o ritmicitate de unul la trei luni, din mai 1960 până în mai 1965²⁴. Apariția documentarelor precede cu aproape zece ani publicarea operei scrise a lui de Jong, conferindu-i acestuia o notorietate de excepție. În 1964 și 1965 Henri Michel coordonează și el o serie intitulată *Trente ans d'histoire*, cuprinzând zece documentare dintre care patru erau consacrate celui de-al doilea război mondial²⁵. În ceea ce privește televiziunea publică belgiană, aceasta finanțează începând cu 1965 o serie de documentare despre perioada ocupației, serie ce va fi difuzată în anii '80. Importantul proiect de cercetare ce însoțește realizarea documentarelor se desfășoară în strânsă colaborare cu predecesorul actualului CEGES/SOMA, dar prezentarea lor e lăsată în seama lui Maurice Dewilde, al cărui stil inchizitorial rămâne pentru totdeauna emblema unei variante aparte a expertizei istorice în Belgia²⁶.

²⁴ Chris Vos, *Televisie en Bezetting. Een onderzoek naar de documentaire verbeelding van de Tweede Wereldoorlog in Nederland* (Hilversum, 1995).

²⁵ Vezi Aquilin de Pacy, "Le Comité Français", p. 661.

²⁶ *Seria België in de Tweede Wereldoorlog*, editată de televiziunea publică în mai multe volume de-a lungul anilor '60 și născută din seria de documentare, reprezintă singura sinteză de istorie a ocupației până în 1993, când tot televiziunea publică editează *België Bezet, 1940 – 1944*, aparținând colaboratorului ei Etienne Verhoeyen.

Cazul lui Louis de Jong ilustrează perfect modul în care notorietatea obținută prin apariții la televiziune face posibil noul rol de expert. În 1965, anunțarea logodnei prințesei moștenitoare a tronului Beatrix cu Klaus von Amsberg a fost urmată de publicarea unei fotografii în ziarul britanic de scandal *Daily Mail*, în care von Amsberg apărea în uniforma *Panzerdivision*, în timpul operațiunilor din Italia de Nord²⁷. Ca urmare, de Jong era imediat trimis în misiune de cercetare la *Instituto Nazionale per la Storia del Movimento di Liberazione* din Milano, Modena și Bologna, misiune din care se întorcea după numai două zile anunțând într-o conferință de presă organizată în incinta aeroportului din Schiphol că era în măsură să excludă orice participare a viitorului soț al viitoarei regine la crime de război. Au urmat și alte intervenții de acest tip, menite să reabiliteze sau să discrediteze diverși oameni politici, cum s-a întâmplat în 1979, când olandezul Luns, fost membru al partidului colaboraționist, a fost numit secretar general al NATO, sau în 1978 când s-a dovedit că ministrul Aantjes se înrolase în 1944 ca voluntar în trupele SS. Și RIOD a fost însărcinat cu anchete, spre exemplu în afacerea Weinreb, împotriva unui complice al deportărilor de evrei din Olanda, ocazie cu care câțiva cercetători ai institutului au fost citați să compare în fața tribunalului ca “martori experți” (*getuigendeskundigen*), sau în procesul intentat criminalului de război Menten (deși comisia Menten a fost organizată în 1978 fără concursul formal al RIOD). Ascensiunea inexorabilă a expertizei istorice în Olanda și în mod special practicarea ei magistrală de către Louis de Jong cât timp s-a aflat la conducerea RIOD, au făcut totuși obiectul unor critici aprinse. În special *Afacerea Aantjes*, în care de Jong a constrâns un ministru să demisioneze improvizând o conferință de presă și aruncând

²⁷ Max Pam, *De onderzoekers*, pp. 68-69.

în scenă dezvăluiri explozive în legătură cu înrolarea acestuia în trupele SS în 1944, a fost considerată un abuz de putere al unei figuri publice ce-și confundase rolul de istoric cu acela de conștiință a națiunii.

În Franța, câțiva cercetători din IHTP au fost citați în procesul Papin (unii au acceptat iar alții au refuzat să compare în fața curții). De asemenea, IHTP a condus diverse anchete, de exemplu în legătură cu rolul Societății Naționale a Căilor Ferate în timpul ocupației²⁸. În *Afacerea Aubrac* din 1997, confruntarea dintre istorici și martori cu ocazia unei mese rotunde organizate la cererea unui cuplu de veterani ai Rezistenței foarte mediatizați (cerere făcută pentru a pune capăt unui val de insinuări cu privire la angajamentele lor din trecut), a provocat critici aprinse la adresa istoricilor respectivi, amintind de agitația provocată de cazul Aantjes în Olanda, într-un cu totul alt context. În Franța, noțiunea de expertiză istorică se află acum în centrul unei controverse asupra rolului istoricului, confruntat cu o cerință socială urgentă. Cu toate acestea, fenomenul ia neîncetat amploare. În *Afacerea Waldheim* a fost creată o comisie de anchetă internațională. Diversele comisii create în aproape toate țările în care s-au petrecut spolieri ale proprietății evreilor, au generalizat practica expertizei, cu sau fără concursul institutelor de istorie recentă. La RIOD, în mod special, a crescut numărul anchetelor, între altele asupra repatrierii din 1945 și asupra rolului militarilor olandezi în timpul masacrului din Srebrenica. În Belgia, crearea unei comisii de anchetă în legătură cu o eventuală implicare a guvernului belgian în asasinarea lui Patrice Lumumba din ianuarie 1961, suscită chiar în momentul redactării acestor rânduri o dezbatere aprinsă asupra alcătuirii comisiei și asupra

²⁸ În legătură cu acest subiect vezi Henry Rousso, *La hantise du passé* (Paris, 1998).

prezenței istoricilor în sânul ei. O evoluție a institutelor de istorie recentă de la stadiul de comisii oficiale de istorie a ocupației către acela de întreprindere subordonată, însărcinată cu anchete istorice punctuale, în care experții sunt solicitați să ofere un răspuns precis unei probleme date, ar fi fără îndoială nefast pentru rolul lor în cadrul disciplinei încă în formare a istoriei timpului prezent, disciplină a cărei dificultate decurge din necesitatea unui recul al istoricului față de obiectul cercetării sale.

Traducere de Ciprian Tudor